

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Волосник Ю. П. Податкова політика у відношенні приватного торговельно-промислового підприємництва України у роки непу (1921 – 1928 рр.) // **Вісник Харківського державного університету. – № 385: Історія. – Вип. 28. – Харків, 1994. – С. 137 – 145.**

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА У ВІДНОШЕННІ ПРИВАТНОГО ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ У РОКИ НЕПУ (1921 - 1928 pp.)

На сучасному етапі, коли відбувається перехід незалежної України до ринкових відносин, коли відроджується і розвивається приватне підприємництво, актуального значення набувають питання ефективного регулювання економіки. У зв'язку з цим важливим є вивчення, критичне осмислення та практичне використання того значного досвіду податкового регулювання приватного підприємництва, який був накопичений у 20-і роки.

Питання розвитку податкової політики держави у відношенні приватного сектора в період, який вивчається, знайшли певне висвітлення в історіографії [1; 2; 4; 5 та ін.]. Однак до цього часу немає спеціальних робіт, в яких би аналізувалась податкова політика держави у відношенні приватного підприємництва в Україні.

Мета даної статті - висвітлити основні етапи розвитку податкової політики у відношенні приватного торговельно-промислового підприємництва в Україні в період непу.

Податкова політика була одним із важливих засобів регулювання приватного капіталу. За допомогою прямого обкладання прибутків та майна держава регулювала процеси приватного накопичення та ринкові відносини в країні. До того ж податки з приватного сектора мали велике фінансове значення, оскільки були важливим джерелом прибутків державного та місцевого бюджетів.

Примітивність форм приватнопідприємницької діяльності (існування переважно ринкової торгівлі, величезна текучість приватних підприємств і т.ін.) вплинула на побудову податкової системи у перші роки непу.

У цей період (1921-1923 pp.) система обкладання характеризувалась множинністю податків, які охоплювали різні сфери діяльності приватного капіталу [6, с. 53].

Після переходу до непу першим був встановлений в Україні (серпень 1921 р.) промисловий податок, що складався з патентного та зрівняльного зборів. Протягом 1922-1923 pp. ставки промислового податку неодноразово змінювались у бік підвищення [12, 1922, № 12, ст. 213; 1923, № 6, ст. 108, 109].

Слід зазначити, що ставки промислового обкладання в період непу, не дивлячись на те, що країна не тільки відбудовувала народне господарство, були значно вищими, ніж до революції. Так, якщо в 1912 році промисловий податок становив 0,51 % з обороту підприємства, то в Росії (і в Україні) - 7 %, не враховуючи патентного збору [14, 1922, № 3-4, с. 9]. До того ж для приватних підприємств з липня 1923 року оклад зрівняльного збору, як правило, в два, а іноді і в чотири рази був вище окладу для державних підприємств [3, с. 22]. Виробництво і торгівля предметами розкоші були обкладені значно вищим промисловим податком.

Таким чином, вже з перших років непу приватні підприємства за рівнем промислового обкладання були поставлені в значно тяжчі та менш вигідні фінансові умови, ніж державні.

У листопаді 1922 року для відновлення селянського господарства і ліквідації наслідків голоду ВУЦВК встановив одночасний загальногромадянський податок. Основний тягар податку припадав на представників приватного капіталу. Так, якщо власники торговельно-промислових закладів, крамарі, підрядчики, посередники сплачували податок у сумі 5000 крб, то для інших категорій платників податок складав 150-500 крб [12, 1922, № 50, ст. 738].

3 січня 1923 року запроваджується прибутково-майновий податок, яким у першу чергу обкладались приватні підприємці. Податок мав прогресивний характер, оскільки розмір ставок прибуткового податку залежав від розміру прибутку платника податку. Так, відсоток видучення коливався у межах від 0,8 % при доході 120 тис.крб (у грошових знаках 1922 р.) до 15 % (а в подальшому до 25 %) при доході більше 2 млн крб. Ставки майнового податку коливались у розмірі від 0,15 до 1,5 % від вартості майна [8, 1927, № II, с. 67].

Значно вищу плату за квартиру (в розмірі від 3-х до 10 крб за кожний квадратний сажень займаної житлоплощі) повинні були сплачувати непмани згідно з законом від 14 вересня 1923 року. Вона була у кілька разів вищою, ніж плата для інших категорій населення [12, 1923, № 34, ст. 493].

З метою посилення обкладання прибутків приватних підприємців 4 вересня 1923 року НК СРСР видав постановку про примусове розміщення 6 % "золотої" вигрешної позики. Усі платники прибуткового податку були розділені на 16 категорій або розрядів. Непмани, віднесені до 1-го розряду, були зобов'язані купувати по одній облігації вартістю 5 крб; 15-го розряду - по 12 облігацій,

а 16-го розряду були зобов'язані купувати obligації на суму, що дорівнювала 25 % окладу прибуткового податку, який вони сплачували. Крім того, платники, починаючи з 4-го розряду, додатково зобов'язувались купувати від однієї до 9 obligацій (для платників 9-го розряду). Особи, віднесені до 10-го розряду і вище, повинні були купувати obligації на суму, що дорівнювала 100 % окладу майнового податку, який вони сплачували. Нарешті при вибірці патентів власники торгових закладів повинні були купувати від однієї до 25 obligацій в залежності від розряду підприємства, а власники промислових закладів - від однієї до 50 obligацій [16, 1923, 7 верес.] .

Через місяць була видана нова постанова РНК СРСР, згідно з якою платники прибуткового податку, починаючи з 10-го розряду, повинні були додатково щомісячно купувати від 9 до 35 obligацій вартістю 5 крб залежно від розряду [16, 1923, 14 жовт.] . Примусова вибірка obligацій вилучала до 25 % прибутків приватних підприємців [8, 1924, № 12, с. II] .

Поряд з загальнодержавним суттєву роль відігравало місцеве обкладання непланів. Місцеві органи влади - Ради і виконкоми - мали право робити надбавки до держподатків, а також запроваджувати місцеві збори. У залежності від коливань економічної кон'юнктури виконкоми могли як зменшити, так і підвищити місцеві податки і надбавки для приватних підприємців. Так, наприклад, беручи до уваги несприятливі економічні умови губернії, Запорізький губвиконком у травні 1922 року знизив на 50 % розмір надбавки до промподатку, а через кілька місяців, коли економічна кон'юнктура змінилась у кращий бік, знову підвищив надбавку до 100 % [18, ф. 2, оп. 2, спр. 430, арк. 40, 102] . Аналогічно робили й інші губвиконкоми УРСР.

Незабаром, однак, у діях місцевої влади стала виразно проявлятися тенденція до того, щоб дообкласти приватний сектор, отримати від нього максимальний прибуток. Справжнім лихом для приватного сектора стала місцева податкотворчість. Намагаючись збільшити прибутки, місцеві Ради почали запроваджувати все нові податки і збори, які мали незаконний характер, оскільки навіть формально не були узгоджені з центром. В результаті за різними даними вже до середини 1922 року в Україні нараховувалось більше 100-150 незаконних місцевих податків [14, 1922, № 3-4, с. 46; 1923, № 2, с. 8] .

Ці місцеві незаконні податки і збори в середньому становили від 0,2 до 34 % загальної суми місцевих податків і зборів [14, 1923, № 2, с. 9]. За приблизною оцінкою незаконні місцеві податки в Україні у 1922-1923 бюджетному році дали НКД більше 11 млн крб золотом [15, с. 51].

Стягування незаконних податків і зборів дуже часто супроводжувалося репресіями місцевих властей проти тих, хто відмовлявся платити ці побори. Про подібні факти, що мали місце в Радомишльському окрузі, повідомлялось у звіті Київської губпрокуратури (1923 р.) у Наркомпост УСР [16, ф. 8, оп. I, спр. 1513, арк. 261].

Аналогічні методи стягування незаконних податків використовувалися місцевими органами влади і в інших губерніях України, зокрема, в Донецькій [14, 1923, № 2, с. 107].

Прагнення центральної та місцевої влади дообкласти приватника податками та зборами вкрай негативно позначалось на розвитку приватного підприємництва, сковувало активність підприємців, вело до росту цін і кінець-кінцем до зниження прибутків скарбниці та інших негативних наслідків. Скорочувалась кількість вибраних патентів та приватних торговельно-промислових закладів. Так, на пленумі Полтавського губвиконкому (березень 1923 р.) зазначалось, що посилення податкового натиску губфінвідділом призвело до скорочення кількості вибраних торгових патентів майже у 2 рази (з 12850 у II півріччі 1922 року до 6766 у I півріччі 1923 року). Різко скоротилось і число вибраних патентів на промислові підприємства. Це призвело до значного подорожчання сільгосп-продуктів. А втім робота губфінвідділу була визнана пленумом правильною [17, ф. Р-1503, оп. I, спр. 109, арк. 11, зв. 12]. По Харківській губернії за цей же період кількість вибраних торгових патентів знизилась на 14,2 %, а в цілому в Україні число вибраних торгових та промислових патентів скоротилося майже на 20 % (з 171051 до 138010) [18, ф. 30, оп. I, спр. 880, арк. 2 зв; спр. 881, арк. 24, зв. 25].

Перекоси у податковій політиці, явне переобкладання приватного сектора вже в перші роки непу гальмували відновлення торгового обігу та економіки в цілому. Тому держава змушена була вживати заходи, щоб послабити податковий пресінг на приватника. У липні 1922 року ВУЦРК УСР заборонили місцевим органам влади стягувати не затверджені Уповнаркомфіном* місцеві податки

*Уповноважений Наркомфіну РСФСР в Україні.

і збори. За порушення даної постанови Уповнаркомфін віддав під суд 9 років губвиконкомів [65, с. 28]. Але, як свідчать постанови вищих органів влади та управління, незаконні податки та збори так і не були викоренені [13, 1924, № 18/48/, с. 51].

З наведеного матеріалу видно, що у 1921-1923 рр. відновлюється фінансова система, яка в перші роки нелу характеризується множинністю податків. Уже в цей період держава проводить по відношенню до приватного сектора невбалансовану податкову політику, на місцях починається переобкладання приватних підприємств. Гіпертрофований класовий підхід до оподаткування приватного сектора підривав його економічний потенціал, стримував його розвиток.

З 1924 року починається новий етап у розвитку податкової політики. Він був пов'язаний з наступом держави на приватний капітал і мав на меті витіснити приватника головним чином із сфери торгівлі, де в руках неппманів зосередилось (на початку 1924 р.) більше 92 % торгового апарату і (в 1923 - 1924 рр.) припадало 68,2 % всього роздрібного товарообігу республіки [10, с. 349-352].

Підвищення промподатку стало першим етапом наступу на приватний капітал. З жовтня 1923 року були збільшені патентні ставки на зрівняльний збір. Внаслідок сума патентного та зрівняльного збору значно зросла. Якщо у 1922-1923 рр. сума патентного збору становила 3 млн 310 тис. крб, то в 1923-1924 рр. - 6 млн 146 тис. крб. Сума зрівняльного збору збільшилась відповідно з 6 млн 163,8 тис. до 13 млн 906,8 тис. крб [4, с. 72].

Значно підвищилось прибуткове обкладання приватних підприємств. Реформа прибутково-майнового податку, яка була проведена у жовтні 1924 року, посилила тягар оподаткування приватних підприємств, довівши його до 35 % прибутків, не рахуючи місцевої надбавки в 1/4 окладу податку. До реформи прибутковий податок становив 25 % прибутку підприємств. І це в той час, як держпідприємства і кооперація сплачували по прибутковому податку лише 8 % від суми доходів [8, 1924, № 11, с. 73, 76].

3 травня 1924 року був запроваджений цільовий квадратний податок, стягання якого значно посилювало обкладання приватного підприємництва [8, 1924, № 12, с. 14].

Періодичне змінення ставок податків і зборів тягнуло за собою змінення відсотку вилучення із прибутків неппманів. За підрахунками дослідника В.А.Архипова в 1924 році частка вилучення в

прибутків підприємців по промисловому і прибутковому обкладанню в місцевими надбавками у сукупності з примусовою купівлею облігацій держ-позик складала від 32 до 50,2 % у торгівлі і від 35,5 до 42 % - у промисловості в залежності від розрядів закладів [2, с. 122].

Податковий наступ на приватний капітал супроводжувався різким скороченням кредитування неперманентів (особливо крамарів), скороченням відпуску трестами і держсиндикатами товарів приватній торгівлі (головним чином оптовій). Всі ці заходи призвели до значного згортання приватного торгового апарату. Він скоротився більш ніж на 15 тис. одиниць - з 1032,3 у другому півріччі 1923-1924 рр. до 88094 у першому півріччі 1924-1925 рр. [II, с. 42]. Скоротилась і приватна промисловість.

На початку 1925 року наступ на приватний капітал був припинений. До цього часу з усією очевидністю проявили з негативні аспекти цієї політики. Скорочення приватної торгової мережі негативно відбилосся на торговельному обслуговуванні населення, оскільки не компенсувалося зростанням державної і кооперативної торгівлі.

У той же час в умовах все більшого загострення товарного голоду великого значення набував розвиток приватної ценової і дрібної кустарно-ремісничої промисловості, оскільки державна промисловість була не в змозі задовольнити зростаючий попит на споживацькому ринку. Все сказане вище і було причиною змін у податковій політиці по відношенню до торговельно-промислового капіталу. На IX Всеукраїнському з'їзді Рад (травень 1925 р.) знову було вирішено залучати приватний капітал до розвитку товарообігу. Навесні - влітку 1925 року міським і сільським кустарям і ремісникам, сільським крамарям, власникам млинів, крупорушок, олійниць та інших підприємств були надані податкові пільги, знижено квартирний податок, скасовувалась примусова вибірка облігацій держ-позик. Для підприємств, які виробляли дефіцитні товари, скасовувались податкові надбавки в місцевий бюджет [2, с. 125].

Надані пільги по обкладанню були дуже відчутними. Так, якщо до надання пільг ковалі, слюсарі, жерстяники сплачували промисловий податок у розмірі 76,5 крб за півріччя, то після запровадження пільгових ставок - 7 крб, ювеліри і годинникарі - відповідно 69 і 7 крб, столяри і токарі - 78 і 7 крб і т.д. [18, ф. 30, оп. I, спр. 4770, арк. 9].

В результаті дії законів про пільги кустарям, ремісникам, власникам дрібних підприємств в Україні відбулося скорочення надходжень по промисловому податку на 70 %. За рік (друге півріччя 1924-1925 рр. і перше півріччя 1925-1926 рр.) втрати скарбниці по промподатку становили (орієнтовно) 4 млн 772 тис.крб [13, 1926, № II-12 (106-107), с. 48-49]. Підсумком надання пільг стало значне скорочення числа платників прибуткового податку, піднесених до категорії "В", тобто осіб з нетрудовими прибутками. Кількість платників даної категорії зменшилась за період з другого півріччя 1923-1924 рр. по друге півріччя 1924-1925 рр. з 325873 до 200007 або на 38,6 % [13, 1926, № 9-10 (104-105), с. 18-19].

Ослаблення податкового пресу, розширення кредитування підприємств, а також сприятлива кон'юнктура, що склалася на ринку, привели до поживлення приватного підприємництва. Приватний торговий оборот в Україні зріс з 712,9 млн крб у 1924-1925 рр. до 1 млрд 248,9 млн крб у 1925-1926 рр. або на 72,2 % [9, с. 117]. Продукція приватної ценової промисловості УСРР за 1925-1926 рр. збільшилась у порівнянні з попереднім роком на 31,2 % [18, ф. 337, оп. I, шпр. 7003, арк. I зв.].

Але вже з осені 1926 року відбувається зміна податкової політики у відношенні приватного сектора. Зростаючі диспропорції у розвитку народного господарства, розвиток нееквівалентного обміну між держпромисловістю та сільським господарством, зростання товарного голоду обумовили: жорстке регулювання приватного сектора. Сталінське керівництво вбачало у приватному підприємництві дезорганізатора ринку, джерело кризових явищ.

Тому було різко посилено податкове обкладання приватного сектора. Внаслідок реформи прибуткового податку (вересень 1926 р.) податкові ставки для неімпанів зросли майже на третину (32 %). З червня 1926 року був введений податок на надприбуток, яким обкладались підприємці з високими прибутками [8, 1927, № II, с. 67, 69].

У тому ж 1926 році була проведена реформа промислового обкладання. Ставки промислового податку для приватного сектора були підвищені на 85,7 % [4, с. 74]. З березня 1927 року поновлюється цільовий квартирний податок, виплата якого цілком покладалась на плечі неімпанів [8, 1927, № II, с. 77].

Одночасно посилилось і місцеве обкладання. Місцеві Ради підвищили орендну плату для підприємств, зводили нові надбавки до існуючих податків. Так, у квітні 1927 року НК УСРР на клопотання

Кременчуцького окремимом дозволів ввести 40 % у надбавку, що йшла у місцевий бюджет, до прибуткового податку [12, 1927, № 25, ст. 117].

В результаті посилення обкладання сума податкових надходжень в приватного сектора УРСР у 1926-1927 рр. порівняно з 1925-1926 рр. зросла на 57 %. За цей же час приватно-капіталістична промисловість скоротила свою продукцію на 36,3 %, а приватний торговельний оборот зменшився на 3,8 % [18, ф. 337, оп. 1, опр. 7003, арк. 1 зв.].

Зростання податків призвело до того, що вже у 1927 р., тобто ще до переходу до політики надзвичайних методів, відсоток вилучення з прибутків підприємців становив при місячному прибутку у 2,5 тис. крб 94,6 %, а при доході 30000 крб на рік і більше досягав 100 і навіть більше відсотків [7, с. 271; 8, 1929, № 4, с. 98].

Таким чином, з осені 1926 і в 1927 році відбувається різке посилення податкового пресу на приватний сектор, яке (навіть без урахування інших чинників) багато в чому зробило неможливим нормальний розвиток приватного підприємництва.

Отже, матеріал, наведений у статті, свідчить про те, що в період непу податкова політика по відношенню до приватного підприємництва пройшла декілька етапів. На першому етапі (1921-1923 рр.) відбувається встановлення податкової системи. У цей період дуже часто змінюються податкові ставки. Підприємцям, які ще тільки розпочинали свою діяльність поряд з державними, доводилося оплачувати велику кількість місцевих (законних і незаконних) податків і зборів.

На другому етапі (1924 - початок 1925 рр.) здійснюється наступ держави на приватний капітал і в зв'язку з цим різко посилюється його оподаткування, що призводить до згорання приватної торгівлі та промисловості. Третій етап (весна 1925 - осінь 1926 рр.) характеризується послабленням податкового тиску і наданням приватникам низки пільг з оподаткування. У зв'язку з цим спостерігається поживлення приватного підприємництва в Україні. З осені 1926 року і до кінця 1927 року відбувається значне посилення податкового пресу. Скасовуються пільги, раніше надані приватникам. Посилення оподаткування в цей період робить неможливим нормальний розвиток підприємництва і веде до скорочення приватної промисловості і торгівлі.

У цілому ж, характеризуючи податкову політику держави по відношенню до приватного підприємництва в роки непу, необхідно

визначити, що вона була нернучкою і неєбалансованою, багато в чому будувалась без урахування реальних можливостей приватного сектора, допускала систематичне переобладнання приватника. В результаті потенціал приватного підприємництва використовувався лише частково.

Л і т е р а т у р а

1. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е - начало 30-х годов. - М., 1978. 2. Архипов В.А. Этапы и методы регулирования частного торгово-промышленного предпринимательства // Экон. политика Сов. гос. в переходный период от капитализма к социализму. - М., 1986. 3. Гензель П.П. Система налогов Советской России. - М.; Л., 1924. 4. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение непманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопр. истории СССР. - 1987. - Вып. 32. 5. Лентух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. - Харьков, 1992. 6. Марьяхин Г.Л. Очерки истории налогов с населения в СССР. - М., 1964. 7. Марьяхин Г.Л. Налоговая система Советского государства // Финансы СССР за XXX лет. - М., 1947. 8. Вестник финансов. Издание Наркомфина СССР. - М., 1924. 9. Вісник статистики України. - К., 1930. - Вып. У. 10. Народное хозяйство УССР: Статист. довідник. - К., 1935. 11. Народное хозяйство Украины в 1924-1925 году. - Харьков, 1925. 12. ЗУ УССР, 1923. 13. Финансовый бюллетень. Двухнед. издание: Орган Наркомфина УССР. - К., 1926. 14. Финансовый вестник: Двухнед. издание управления Наркомфина РСФСР на Украине и Всеукраинской конторы гос. банка. 15. Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ в связи с общим состоянием народного хозяйства УССР. - Харьков, 1924. 16. Экономическая жизнь: Орган Совета Труда и Оборона СССР и Экономического совещания РСФСР. 17. Державний архів Полтавської області. 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

О.М.Берднік, М.Л.Дубровський

ПЕРШІ КРОКИ ПЕРЕБУДОВИ СУЧАСНОГО ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ УКРАЇНИ
(кінець 80-х - початок 90-х рр.)

Профспілковий рух України пройшов у своєму розвитку три-